

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З БАСЕЙНУ РІЧКИ ВІЛЬНЯНКИ У НАДПОРІЖЖІ

Археологічні об'єкти та окремі речі з Дніпровського Надпоріжжя відомі з ХІХ ст. Пройшло багато років, поки розпочались масштабні археологічні дослідження новобудівної Дніпрогесівської експедиції у 1927 – 1932 рр. Хоча ці роботи й проводились, так би мовити, не «по волі науковців», а через гігантське будівництво, і було зроблено багато помилок та хибного, втрачено з часом частину матеріалів – все ж таки археологи придбали певний досвід, зберегли інформацію шляхом рятівних досліджень, відкрили епонімні пам'ятки (Середній Стіг, балка Квіт'яна).

Дана робота є продовженням серії публікацій, які присвячені введенню у науковий обіг матеріалів з колекції відомого запорізького археолога та краєзнавця Олександра Всеволодовича Бодянського (1916 – 1992). На даний момент частини колекції зберігаються в фондах Запорізького обласного краєзнавчого музею, в музеї запорізького козацтва Національного заповідника «Хортиця», у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького. Та як не прикро, але багато цікавих та унікальних речей знаходиться у приватних колекціонерів.

В цій статті мова йде про колекцію кераміки доби бронзи з балки Вільнянки на лівому березі Дніпра, що збиралась дослідником довгі роки. Автор щиро вдячна завідуючій відділом давньої історії Запорізького краю Запорізького обласного краєзнавчого музею З.Х. Попандопуло та всім співробітникам за можливість ознайомитися з матеріалами.

На протязі багатьох років О.В. Бодянський вивчав археологічні пам'ятки Подніпров'я. Частина зібраного була ним оброблена та видана у наукових статтях [1]. Деякі матеріали використали Шарафутдінова І.М., Рассамакін Ю.Я., Козловський А.О., Телегін Д.Я., Тубольцев О.В., Плешивенко А.Г., Попандопуло З.Х. та інші дослідники [2; 3; 4; 5; 6]. Але все ще колекція Олександра Бодянського залишається маловідомою для науковців.

Річка Вільнянка є лівою притокою Дніпра, що протікає на території Вільнянського району Запорізької області та має довжину 26 км. Сучасні дослідники вважають, що назва її походить від Вільного порогу, який розташований за 2 км на південь від гирла річки. За річкою і балка отримала назву Вільнянка [8, с. 71]. Та Д.І. Яворницький відмічав, що «невідомо, хто в кого позичив назви: чи поріг у балок, чи балка в порога» [9, с. 99]. В історії південного регіону р. Вільнянка відігравала певну роль. Так, С. Мишецький у своєму творі «История о козаках запорожских» сповіщає про будівництво у 1736 р. військового укріплення – ретраншементу з редурами: «река Волнянка, разстояніемъ отъ Вороны.....версть. На

оной въ томъ же году былъ построенъ отъ Россіянь рентранжаментъ съ редутами» [10, с. 29]. Згідно відомості про кількість населення запорозьких селищ по лівому березі Дніпра кінця 1774 р. річка Вільнянка входила до ділянки (від Самари до Московки), де знаходились запорізькі зимівники [11, с. 27 – 28]. За даними Я.П. Новицького в кінці XVIII ст. поштовий тракт між Олександрівськом (на той час посад) та Катеринославом (Новоросійськом) проходив через кілька річок правого та лівого берегів Дніпра, в тому числі й через р. Вільнянку, де існувала гать для переїзду [12, с. 83 – 84].

Про те, що в околицях р. Вільнянки розташовані археологічні об'єкти відомо з кінця XIX ст.

Д.І. Яворницький у кількох творах згадує печеру Чортова хата, де зупинявся особисто під час однієї з мандрівок на початку 80-х рр. XIX ст. [13, с. 19 – 21]. Він наводить такий опис: «Тут з лівого боку підходить до Дніпра балка Вільна. В тій балці, не доходячи з версту до самого устя, є печера, яка зветься Чортова хата. Печера та зроблена самою природою в скелястому правому березі балки; над нею висить великий навіс, який виступає трохи вперед; завдовжки вона має коло 4 саж., завширшки — коло 2 саж., а заввишки — неповних 2 арш., через що в печері можна стояти тільки згорблячись. Загалом Чортова хата схожа на просту українську піч з великими челюстями, крізь які можна вільно входити в печеру й виходити з неї. *В тій печері находили колись різні черепки од побитого посуду, відбитки од кременю, напівгнилі людські та тваринні кістки*, тепер нема того нічого, бо в ній в негоди спасаються пастухи, які в холодні часи навіть часто розводять в ній вогонь» [9, с. 97; 14, с. 163].

У 1905 р., в рамках підготовки до XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі, Д.І. Яворницький дослідив кілька курганів доби енеоліту, бронзи, скіфського часу біля с. Михайлівка, що розташоване на лівому березі р. Вільнянки [15, с. 141 – 146; 16, с. 3, 4, 15].

Під час роботи Дніпрогесівської експедиції А.М. Тахтай відкрив на лівому березі р. Вільнянки (біля гирла) неолітичне селище [17, с. 18]. Пізніше, у 1936 р., на лівому схилі балки Вільнянки І.Ф. Левицький обстежив місцезнаходження пізнього палеоліту Вільнянка – 2. Потім продовжив О.В. Бодяньський. Він виявив тут сліди поселень середньостогівської культури, доби бронзи та скіфського часу [18, с. 133 – 134]. У 1947 р. він відкрив залишки стоянки пізнього муст'є за 0,8 км на південь від гирла річки Вільнянки [19, с. 37 – 38]. Через деякий час, у 1950 р., за дорученням Інституту археології АН УРСР О.В. Бодяньський провів археологічні розвідки берегів озера Леніна. За 50 м на схід від відкритого раніше місцезнаходження він зібрав крем'яні вироби пізньомуст'єрського часу [20, с. 41 – 42]. У 1956 р. Д.Я. Телегін провів розкопки відомого Вільнянського могильника дніпро-донецької культури, в якому відкрив 50 поховань [21, с. 63 – 64]. У 1968 – 1969 рр., в зв'язку із будівництвом зрошувальної системи на плато лівого берега р. Вільнянки, проводились археологічні дослідження курганів, яким загрожувало знищення. Тоді експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна дослідила три курганні групи — Вільнянську, Вільно — Уланівську, Вільно — Грушівську. Було розкопано 30 курганів зі 158 похованнями, що представляли собою часи від енеоліту до середньовіччя включно [22, с. 4]. Під час будівництва другої черги зрошувальної системи у 1978 – 1982 рр. Запорізька експедиція Інституту археології АН УРСР проводила дослідження курганів в басейні р. Вільнянки біля сіл Гнарівське, Михайлівка, Новогупалівка, Любимівка, Скелювате [23, с. 6].

Умовні позначення

- – пошукові роботи О. Бодяньського
- – розвідки кінця 1990-х років

Карта-схема досліджень в басейні р. Вільнянки

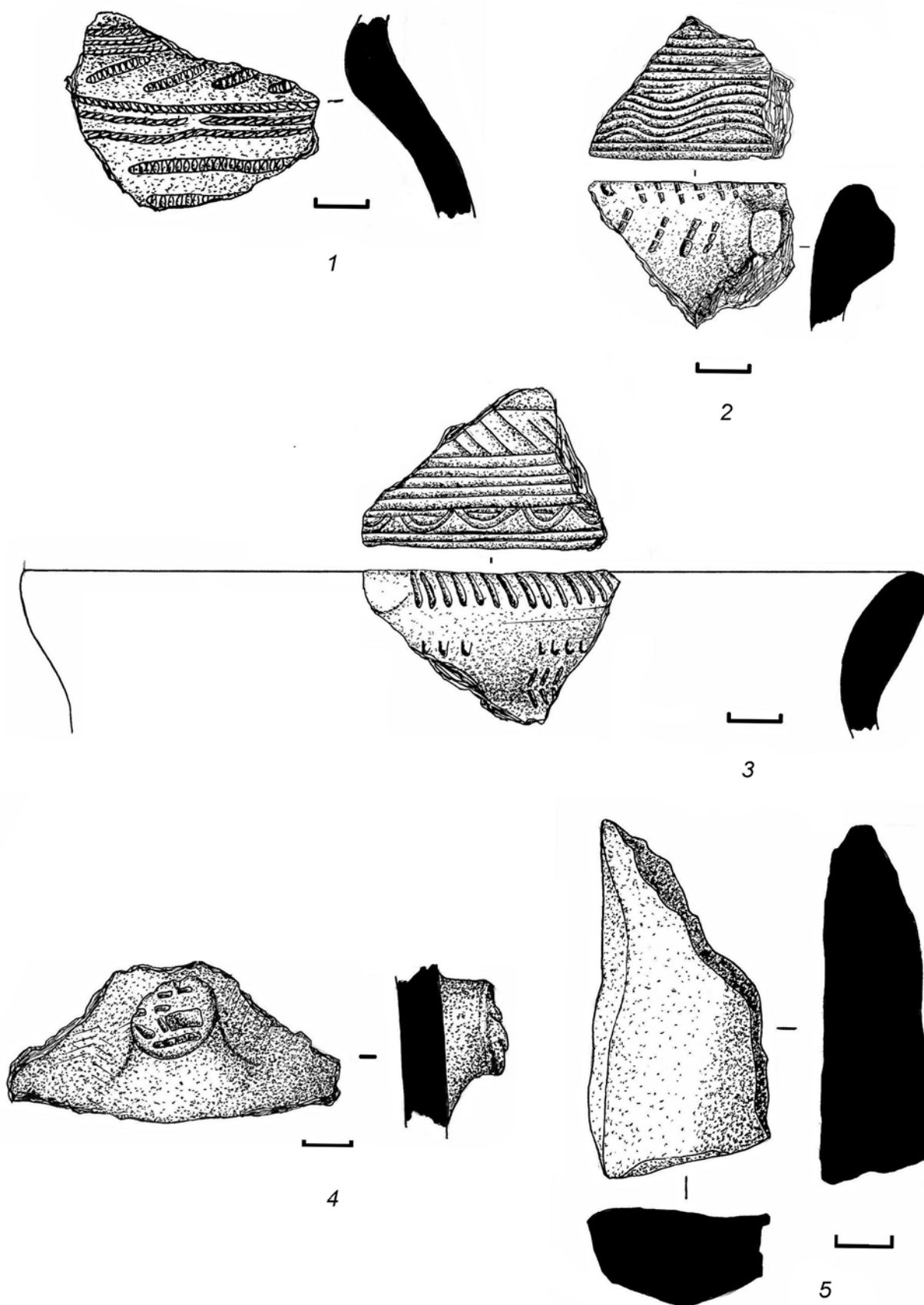

Рис. 1. Знахідки з балки Вільнянки

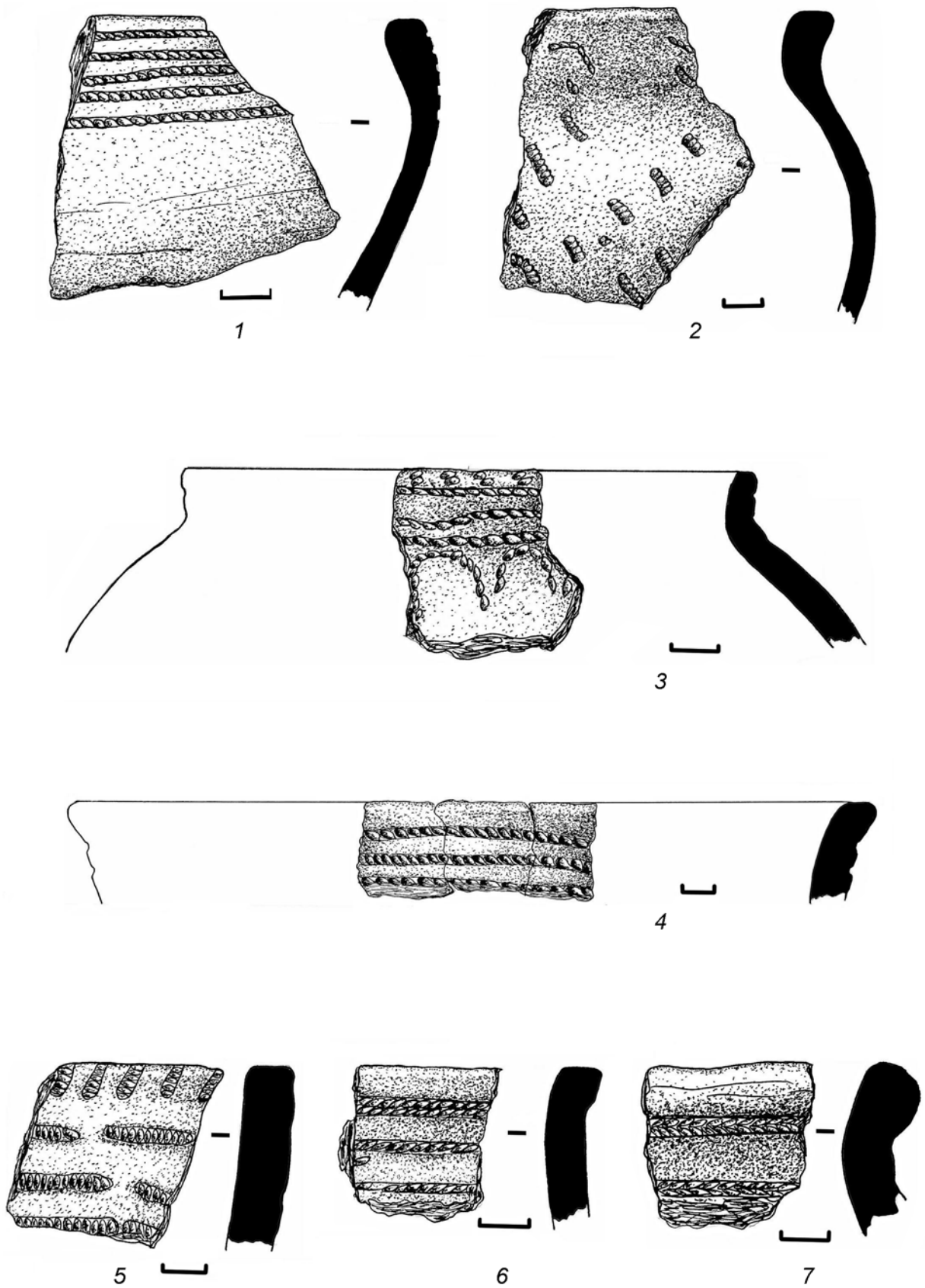

Рис. 2. Кераміка катакомбної культури

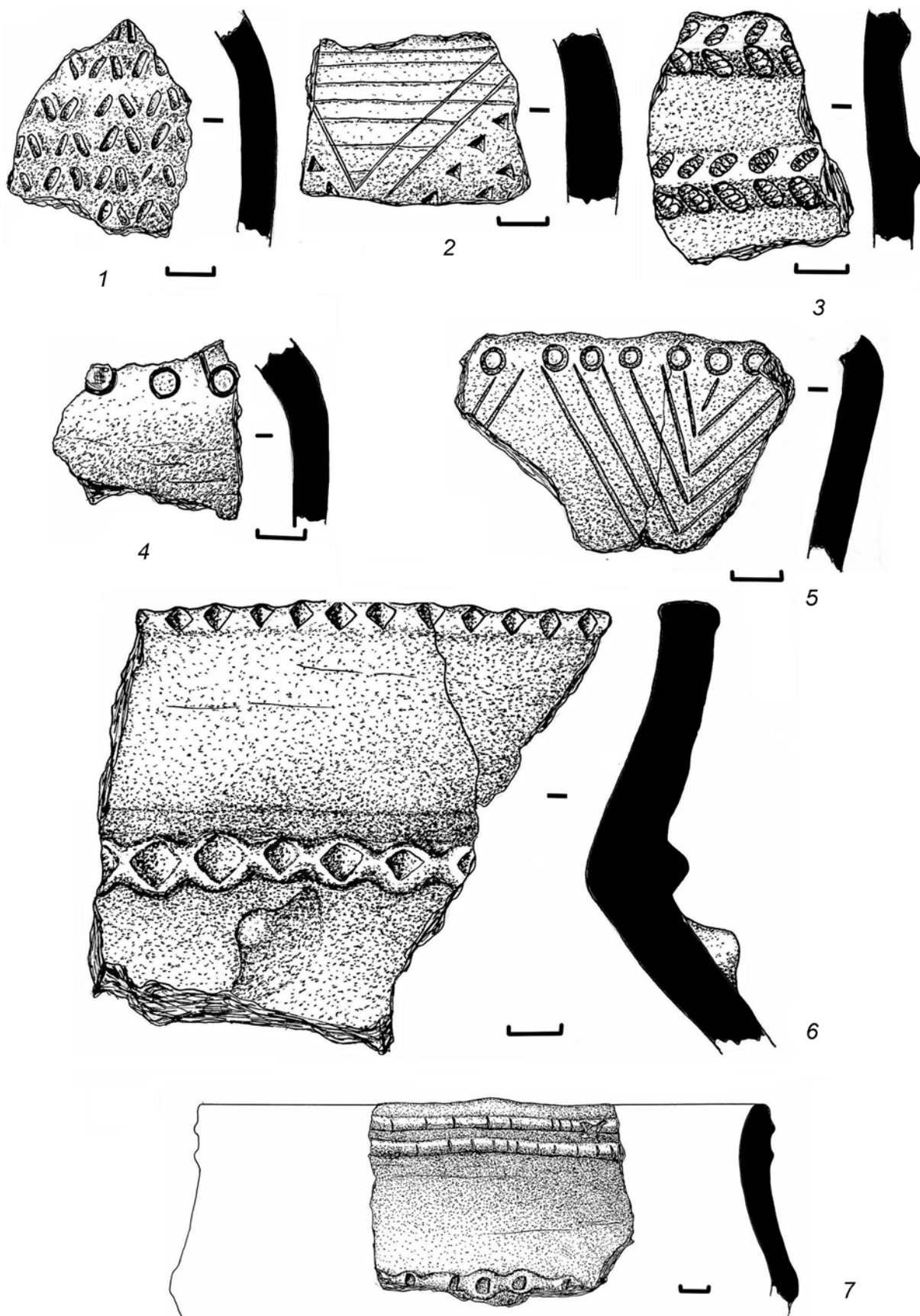

Рис. 3. Кераміка катакомбної культури

В кінці 1990-х рр. археологічні розвідки в басейні р. Вільнянки проводили співробітники Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури під керівництвом І.Р. Тихомолової, під час яких виявлено біля 30 пунктів, зібрані матеріали від палеоліту до часів заселення краю у XVIII — XIX ст. [24]. Але мова про це піде нижче.

Як вже зазначалося неоціненою є пошукова діяльність О.В. Бодянського. Оскільки всі зібрані матеріали дослідник шифрував, то стає можливим встановити рік дослідження. Під час війни, через зруйнування греблі, рівень води в Дніпрі значно впав, що надало можливість оглянути вже відомі пам'ятки та провести пошуки нових. Цими, так би мовити, сприятливими умовами для археологічних робіт скористався О.В. Бодянський. Під час окупації (1941 — 1943 рр.) він проводив археологічні розвідки та розкопки у Надпоріжжі. Так, серед уламків кераміки з балки Вільнянки трапляється кілька екземплярів з написом 1943 року, тобто ці огляди берегової смуги були зроблені дослідником ще під час окупації, бо вже після звільнення м. Запоріжжя О.В. Бодянський потрапив на фронт [5, с. 29]. Переважна частина знахідок у балці Вільнянці була зроблена одразу після війни та у 1950 — 80-і рр.

Колекція з балки Вільнянки складається переважно з фрагментів кераміки бронзового віку, які можуть належати щонайменше 90 посудинам. Декілька з них відносяться до епохи енеоліту. Це уламки від трьох посудин квітнянського типу. Фрагменти вінців, діаметром 18 — 20 см, сіро-чорного кольору, орнаментовані на зовнішній та внутрішній стороні. Зовнішня орнаментация виконана дрібним зубчастим штампом, відбитками мотузки, продовгуватими вдавленнями, внутрішня — хвилеподібними, косими, горизонтальними розчосами гребінки (рис. 1, 1 — 3). Характерною ознакою є наявність в якості домішки достатньо великої кількості товченої мушлі.

Матеріали **ямної культури** представлені уламком стінки з «шишкою-виступом», який орнаментований відбитками зубчастого штампу (рис. 1, 4).

Знахідки **катакомбної культурно-історичної спільності** — фрагменти вінців та стінок. Вінці плоскі або закруглені, діаметром 12 — 25 см, належать горщикам з прямою або відігнутою короткою шийкою, орнаментовані відбитками гусеничного чи мотузкового штампу (рис. 2, 2 — 7). Один з уламків походить від типової для катакомбної культури чаші, прикрашеної відбитками мотузки по верхній частині виробу (рис. 2, 1). В невеликій кількості представлені стінки, на яких орнаментация виконана прокресленими лініями та відбитками штампу у вигляді трикутників, кружків, дрібних овалів (рис. 3, 1 — 5). Горщики виготовлені з глини, у якій простежуються домішки піску, товченого кварциту, шамоту, органічних речовин.

Зазначені фрагменти кераміки належать посудинам, що знаходять аналогії серед матеріалів поселень на о. Виноградному, о. Перун [25, с. 80 — 81; 26, с. 80 — 81]. На кількох уламках орнаментация виконана в манері, аналогічній катакомбним посудинам Нижнього Подністров'я та Подоння. Наприклад, відбитки дрібного гусеничного штампу на горщику з насипу кургану 4 біля с. Талмаз (Молдова) є ідентичними орнаментации на уламку з балки Вільнянки (рис. 3, 3) [27, с. 130 — 131].

Культура багатопружкової кераміки. Матеріали епохи середньої бронзи представлені керамікою культури багатопружкової кераміки, що має аналогії серед знахідок з поселень Надпоріжжя та Нижнього Подніпров'я: Бабине III, о. Перун,

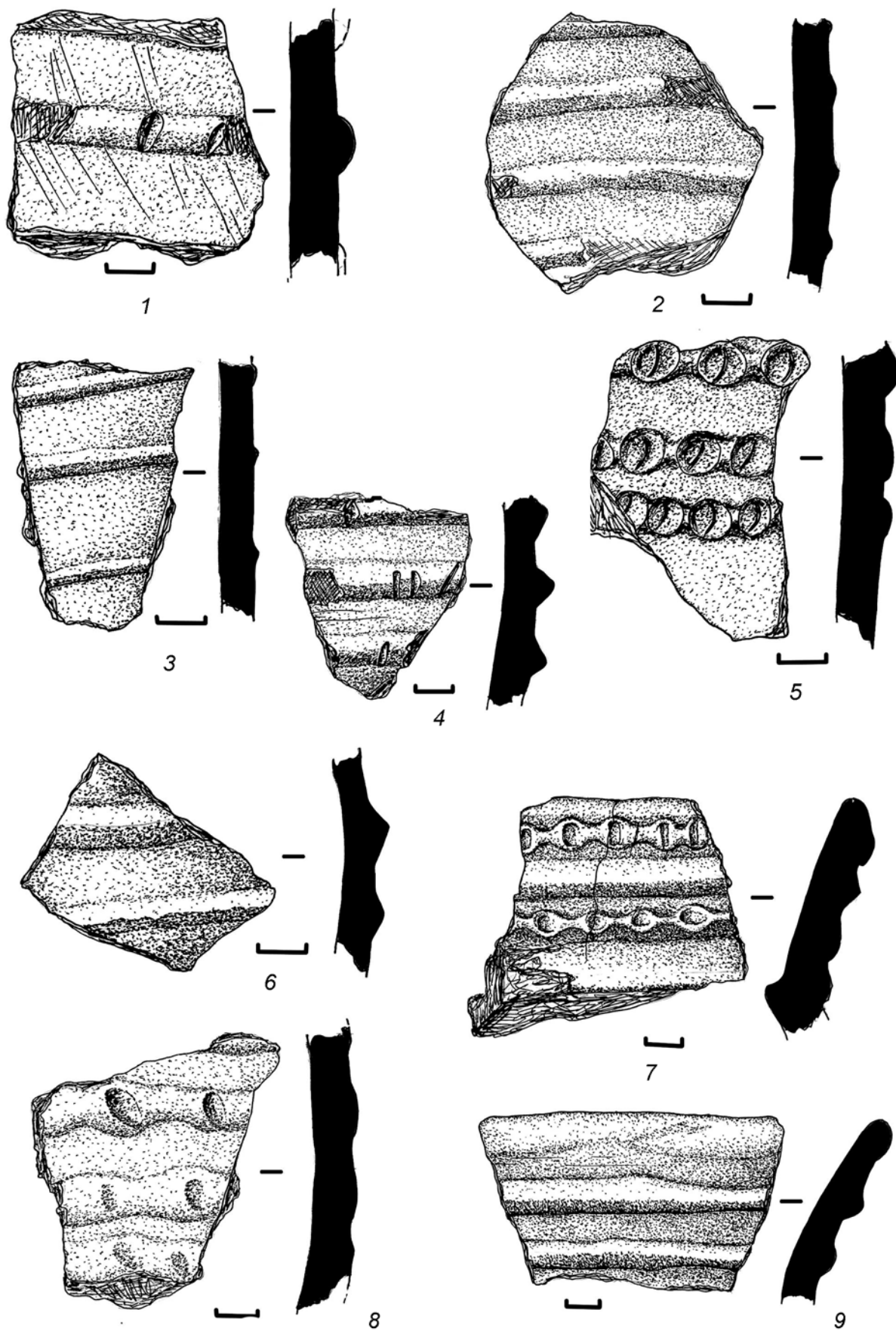

Рис. 4. Кераміка культури багатопружкової кераміки

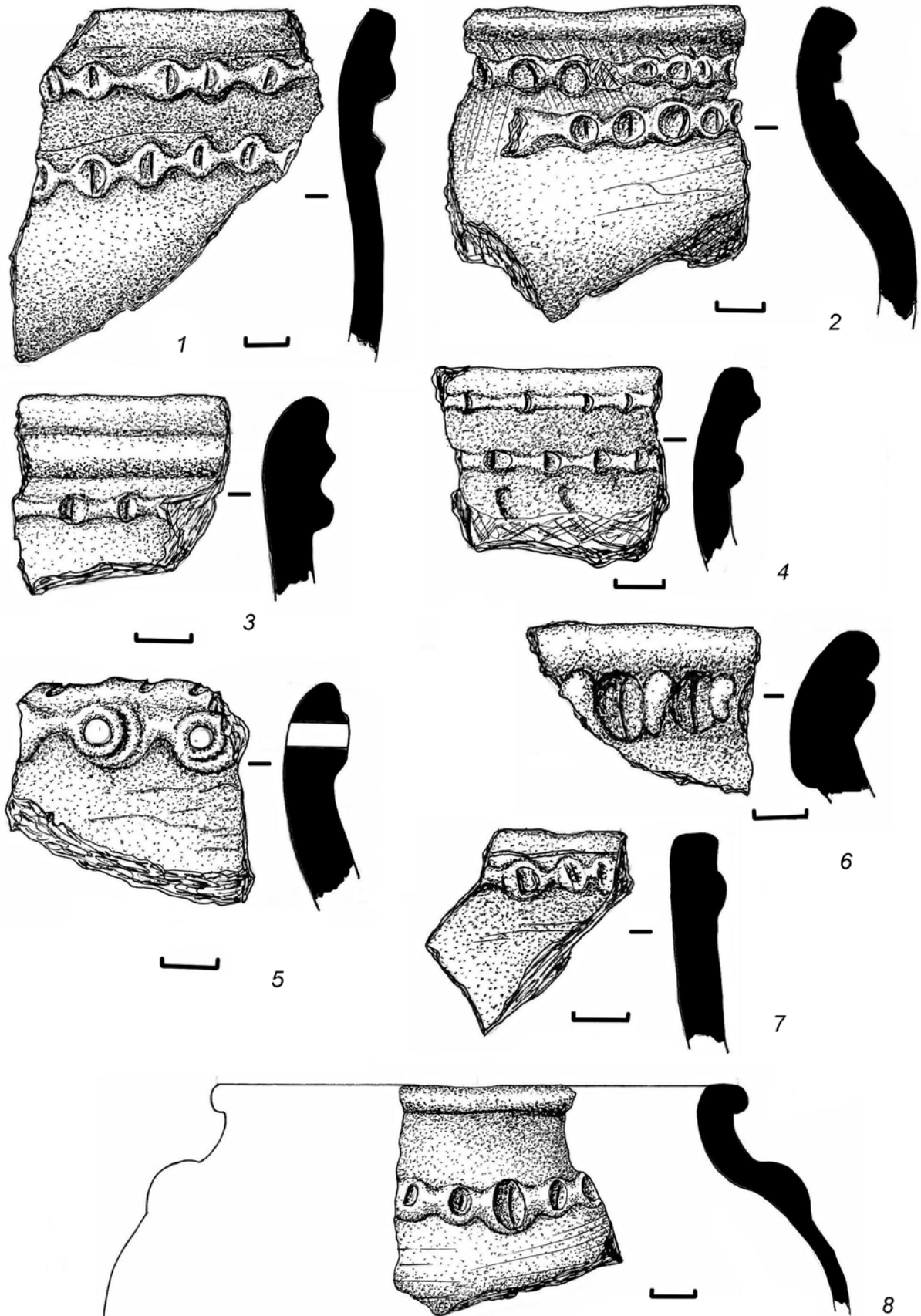

Рис. 5. Кераміка сабатинівської культури

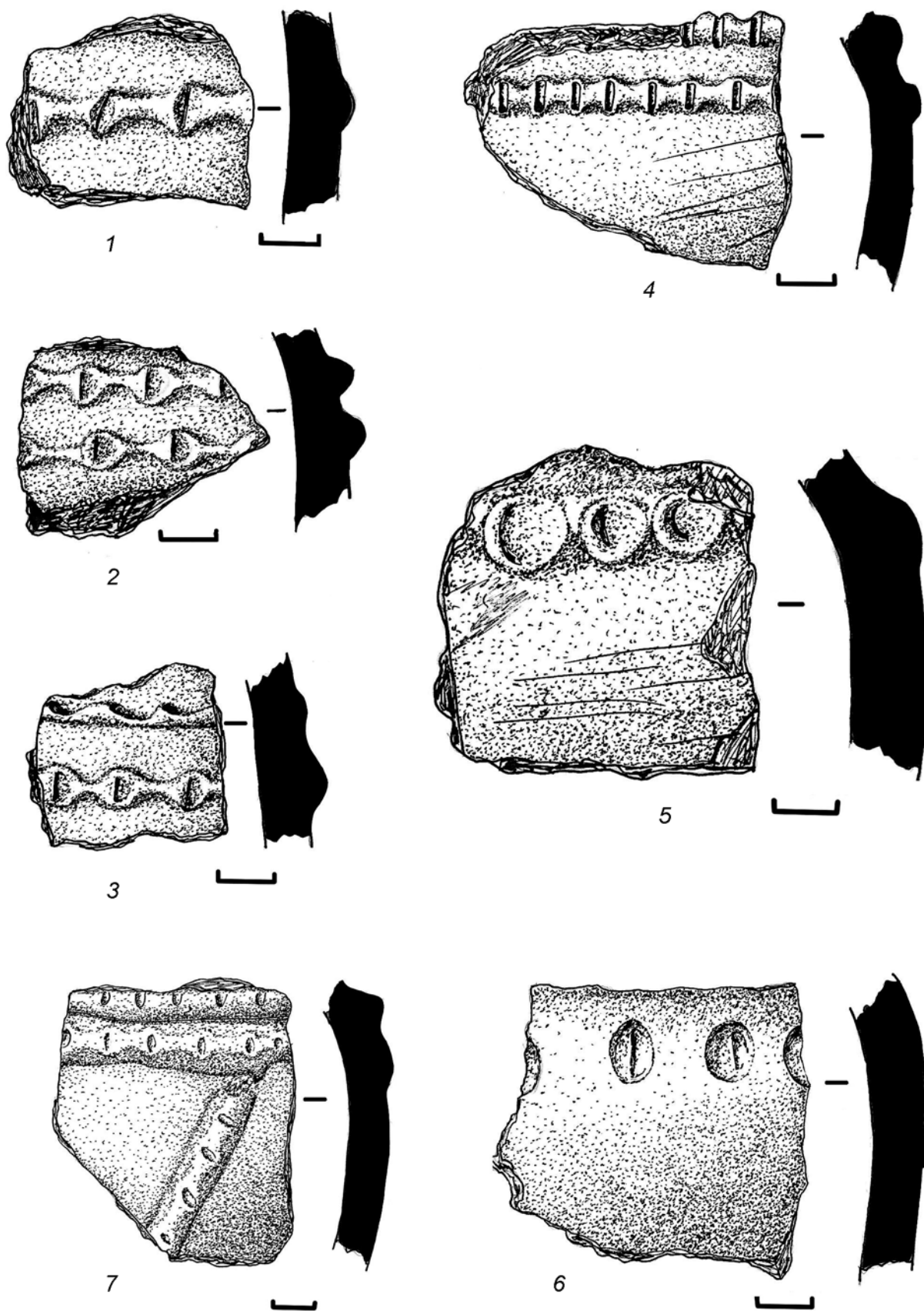

Рис. 6. Кераміка сабатинівської культури

с. Федорівка, с. Капулівка та інші [2, с. 144 – 145; 28, с. 31, 35; 29, с. 3 – 14; 30, с. 131 – 154].

Вінчики, діаметром 20 – 32 см, здебільшого округлі та відігнуті назовні у вигляді раструбу, іноді прямі (рис. 3, 7; 4, 7, 9). Посудини прикрашають пружки, як гладкі, так і розчленовані пальцево-нігтьовими заглибинами. В перетині пружки мають округлу чи трикутну форму. В одному випадку уламок прикрашений защипами по краю вінця, розчленованим пружком, розміщеним на горловині та загостреним «шишкою-виступом» (рис. 3, 6). Доповнюють загальну картину фрагменти стінок, прикрашених кількома рядками пружків з пальцево-нігтьовими чи вузькими короткими заглибинами (рис. 4, 1 – 6, 8). Посудини ретельно виготовлені, з добре заглаженою поверхнею, в глині наявні домішки піску, товченого кварциту, шамоту, органічних речовин.

Сабатинівська культура. Найбільшу кількість складають фрагменти посудин, що відносяться до сабатинівської культури. Це круглободі посудини з діаметром вінця 15 – 30 см, що орнаментовані пружками в один та кілька рядків, прикрашеними пальцево-нігтьовими відбитками та овальними заглибинами, (рис. 5, 2, 4, 5, 6, 8; 7, 1 – 5). Кілька уламків належать банкоподібним горщикам, прикрашеним розчленованими пружками (рис. 5, 1, 3, 7). Фрагменти стінок орнаментовані переважно круглим чи трикутним пружком з пальцево-нігтьовими заглибинами чи невеликими прямокутними відбитками (рис. 6, 1 – 7). Два екземпляри належать такому типу столової кераміки, як миски (рис. 8, 1, 2). Вінці діаметром 16 та 20 см, трохи загнуті всередину, зверху прикрашені нігтьовими відбитками та зубчастим штампом, стінки плавно звужуються до дна.

Посудини виготовлені з добре відмученої глини з домішками піску, шамоту, товченого кварциту або граніту, органічних речовин.

Подібна кераміка зустрічається на поселеннях Надпоріжжя, Нижнього Подніпров'я та Криму: Федорівка, Капулівка, Дремайлівка, Кірове [29, с. 3 – 14; 30, с. 131 – 154; 31, с. 17 – 18; 32, с. 135 – 136].

Білозерська культура. До білозерської культури відносяться фрагменти вінців та горловин від горщиків з високою шийкою та кубків, уламки стінок, прикрашених пружками (в тому числі «з вусами»), ручка у вигляді петлі (рис. 8, 3 – 7; 9, 1 – 6). Посудини ретельно виготовлені, на деяких уламках простежується лощіння. Орнаментация виконана у вигляді прокреслених ліній, відбитків дрібного зубчатого штампу. Подібна кераміка знаходить аналогії серед матеріалів з поселень Капулівка, Білозерський лиман у Нижньому Подніпров'ї, Кірове у Криму [30, с. 131 – 154; 31, с. 20 – 21; 33, с. 76 – 85; 34, с. 21 – 43].

Пошукову діяльність по виявленню нових пам'яток продовжують послідовники О.В. Бодянського. В 1996 – 1997 рр. в басейні р. Вільнянки співробітники Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури під керівництвом І.Р. Тихомолової проводили планові розвідки. Маршрут пролягав між селами Дерезівка – Михайлівка. Загалом на лівому та правому березі Вільнянки було виявлено 11 пунктів, на яких зібрано кремій, кераміку, кам'яні вироби. Автор висловлює щире подяку І.Р. Тихомоловій за можливість скористатись матеріалами з проведених пошукових робіт.

Лівий берег р. Вільнянки.

Пункт 1 – поселення скіфського часу, доби середньовіччя. Розташоване на західній околиці с. Дерезівка на схилі надпойменої тераси. Поселення було частково затоплене під час спорудження греблі через річку. При проведенні зачисток

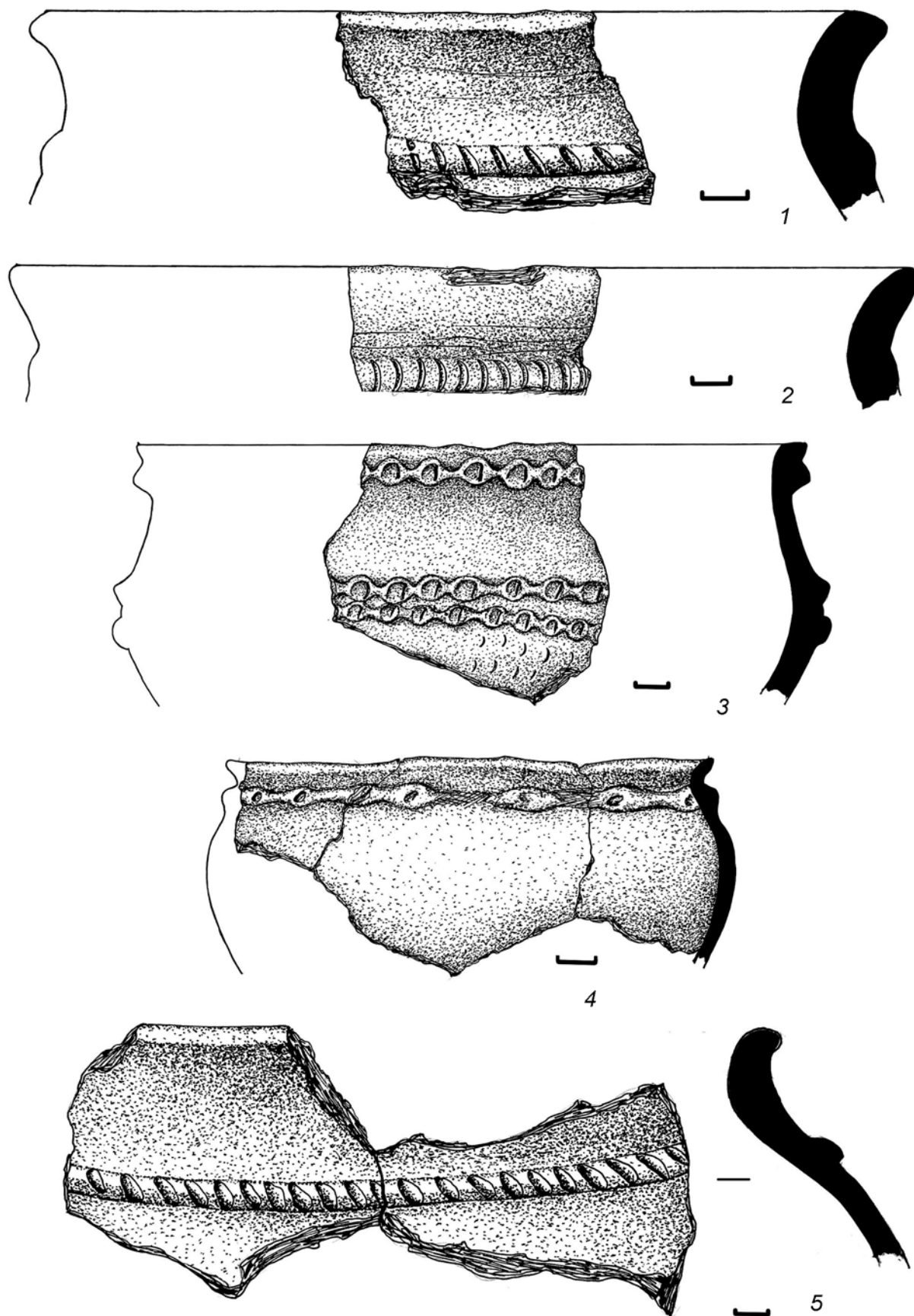

Рис. 7. Кераміка сабатинівської культури

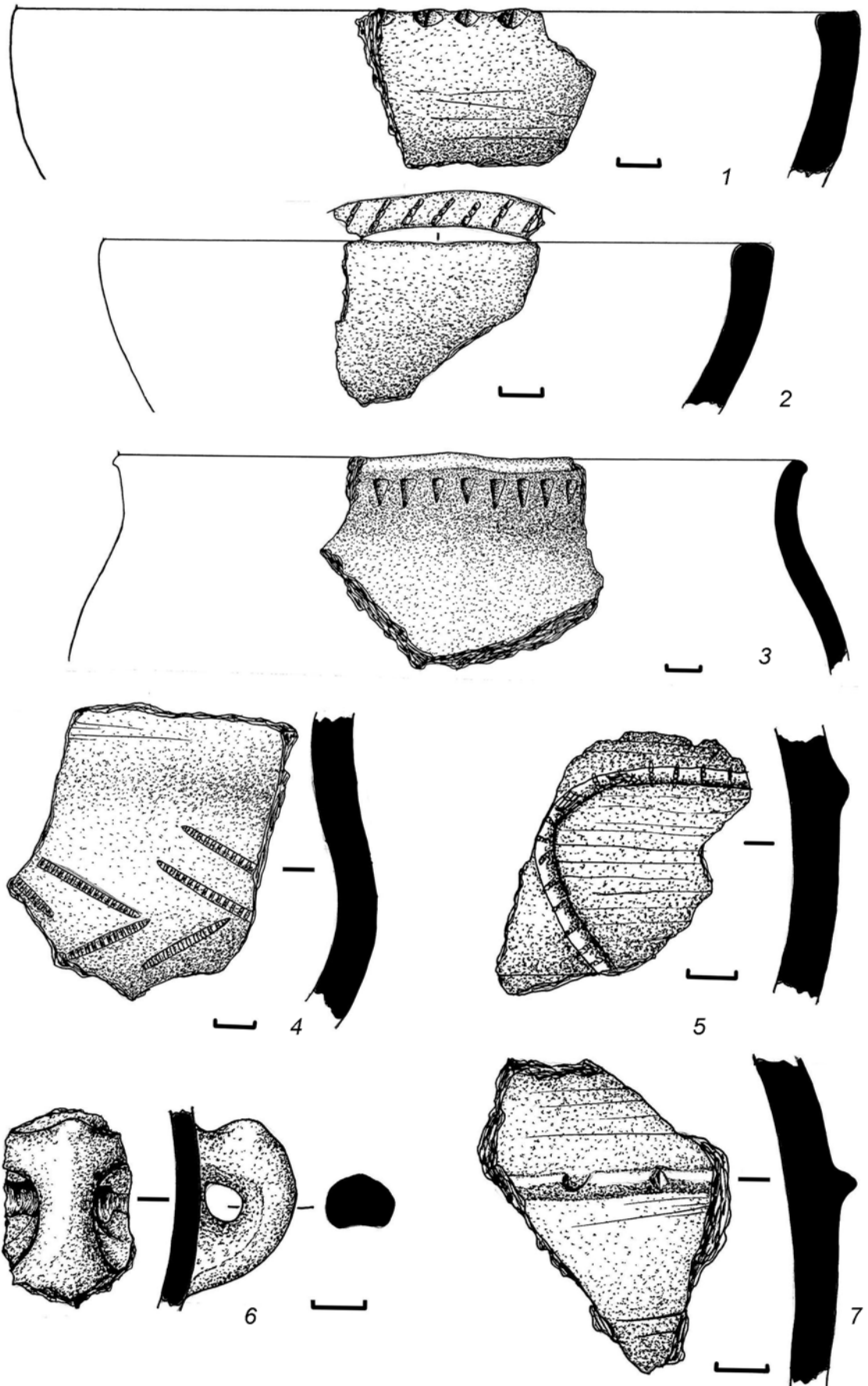

Рис. 8. Кераміка сабатинівської та білозерської культури

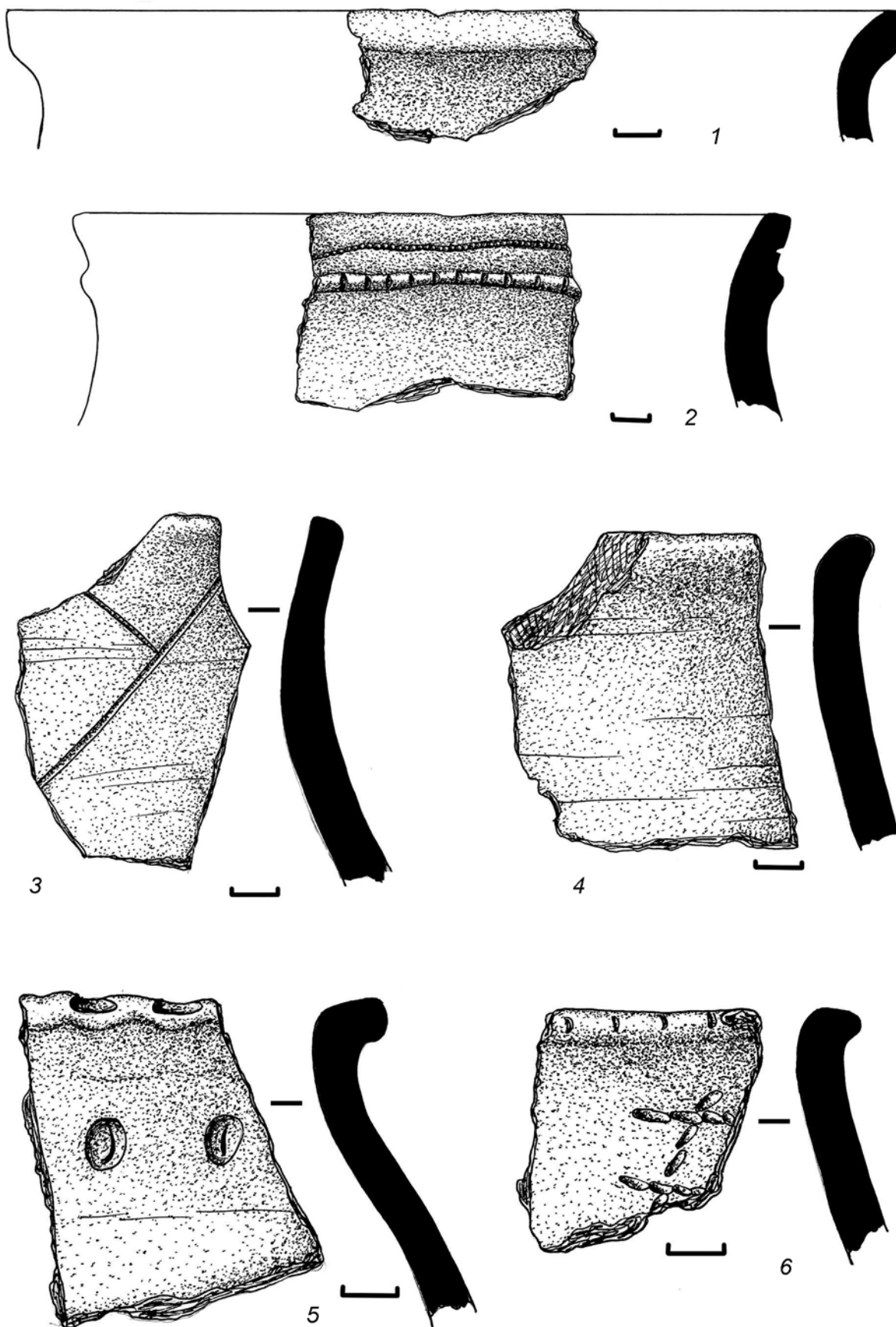

Рис. 9. Кераміка білозерської культури

розмитих ділянок знайдено фрагменти кісток тварин, ліпна та гончарна кераміка. Культурний шар потужністю 20 — 30 см, знахідки зустрічались на площі 60 x 30 м. Серед зібраної кераміки найбільш виразною є два уламки від ліпних горщиків салтівського типу (рис. 10, 10, 11). Це кераміка сірого кольору з домішками піску, шамоту. Орнаментация виконана у вигляді хвилі та поєднання хвилі з косими відбитками зубчастого штампю.

Пункт 2 — поселення епохи бронзи та середньовіччя. Розташоване за 100 м на захід від західної околиці с. Дерезівка, на захід від пункту 1. Кістки тварин, ліпна та гончарна кераміка були зібрані на площі 70 x 20 м. Фрагменти гончарної кераміки представлені уламками стінок та донців червоноглиняних амфор. Кілька фрагментів кераміки належать ліпним посудинам доби бронзи (поверхня сірого та жовтого кольору, в глині домішки дресви та органічні речовини).

Пункт 3 — місцезнаходження кераміки доби бронзи. Розташоване за 250 м на захід від західної околиці с. Дерезівка. Культурний шар не виявлений, але зібрані фрагменти ліпної кераміки.

Пункт 4 — поселення часів середньовіччя. Розташоване за 370 м на захід від західної околиці с. Дерезівка на мису надпойменої тераси. В неглибокій промоїні знайдена гончарна кераміка (уламки стінок красноглиняних амфор та корчаг кінця I — поч. II тис.) та кістки тварин. Очевидно, цей пункт відноситься до поселення, яке було відкрите в 1982 р. С.М. Ляшко.

Пункт 5 — місцезнаходження кераміки доби бронзи.

Розташоване за 0,8 км на захід від західної околиці с. Дерезівка, на полі. На ділянці, що розорюється, зібрані фрагменти ліпної кераміки. Це дрібні уламки сіроглиняних посудин.

Пункт 6 — місцезнаходження кераміки бронзового віку.

Розташоване за 1,2 км на захід від західної околиці с. Дерезівка, за 100 м на захід від греблі. Біля підніжжя надпойменої тераси зібрані фрагменти ліпної кераміки.

Пункт 7 — поселення бронзового віку.

Розташоване за 0,3 км на північний захід від с. Криничне, в місці злиття балки Криничної та невеликої безіменної балки. На пологому березі на протипожежній оранці знайдені кістки тварин, дрібні уламки граніту та фрагменти ліпної кераміки (рис. 10, 1). Проведені зачистки показали потужність культурного шару 0,25 — 0,4 м. Площа поселення — 100 x 80 м. Поселення частково зруйноване оранкою та забудовою XIX — XX ст.

Правий берег р. Вільнянки.

Пункт 8 — поселення доби енеоліту-бронзи, середньовіччя.

Розташоване на мису. Після спорудження греблі частина мису була відрізана промоїною та утворився острівець (25 x 32 м). Тут виявлені залишки будівель, уламки кераміки XVIII — XIX ст. та окремі фрагменти ліпної кераміки бронзового віку. На іншій частині мису зібрані кістки тварин, ліпна кераміка часів енеоліту-бронзи, сіра та жовта гончарна кераміка XVIII — XIX ст., червона гончарна кераміка першої половини II тис., крем'яні відщепи (рис. 10, 2, 3).

Пункт 9 — місцезнаходження кераміки часів бронзового віку.

Розташовувалось за 200 м на північний захід від західної околиці с. Дерезівка, за 100 м на північний захід від пункту 8, в лісосмузі. Тут були зібрані фрагменти ліпної кераміки доби бронзи.

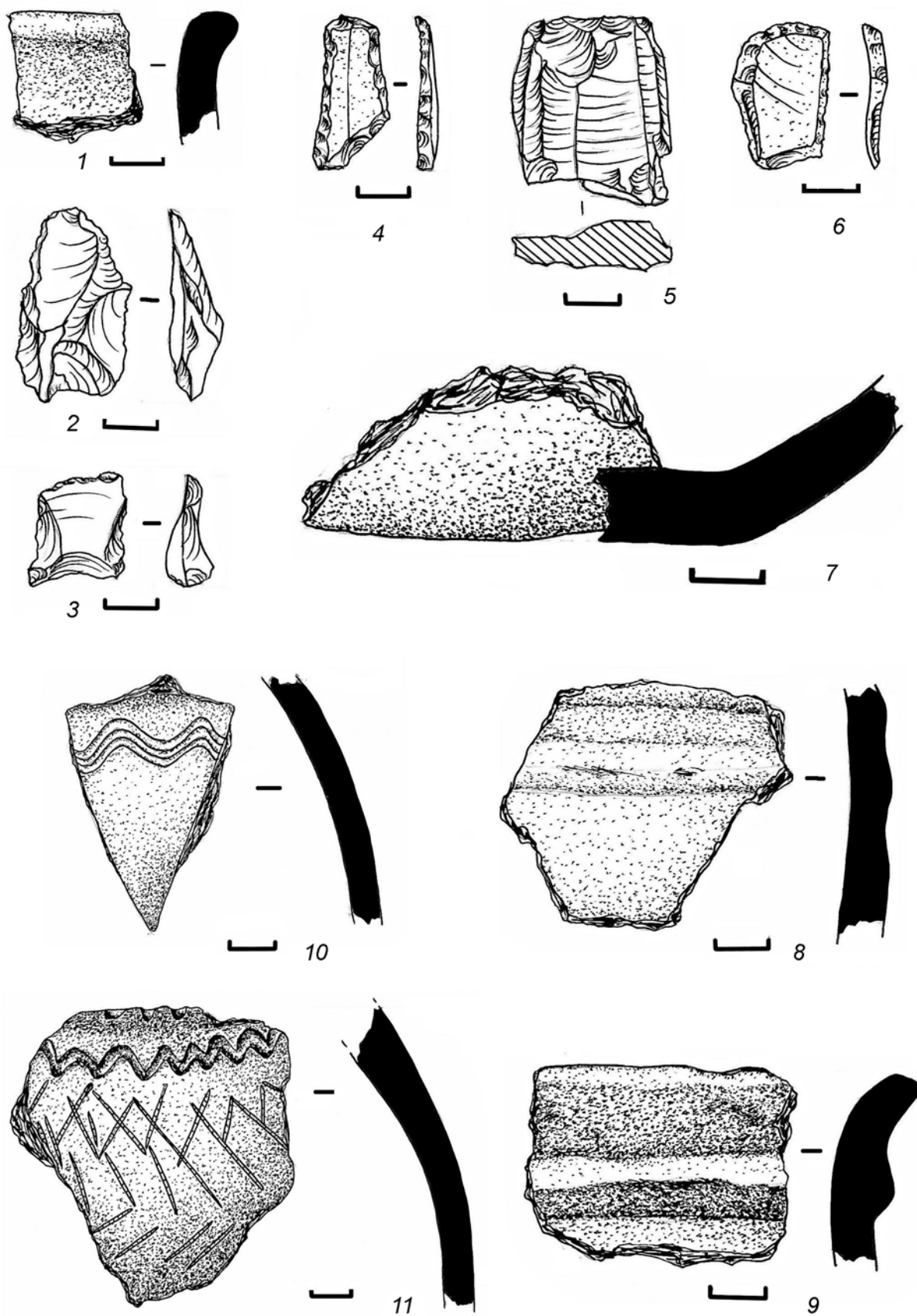

Рис. 10. Знахідки з басейну р. Вільнянки

Пункт 10 — місцезнаходження кременю часу енеоліту-бронзи.

Знаходилось за 250 м на північний захід від с. Дерезівка. Біля підніжжя високого виступу берега виявлені крем'яні відщепи.

Пункт 11 — місцезнаходження кераміки часу середньовіччя.

Розташоване за 600 м на північний захід від с. Дерезівка, на невеликому положому мисі, затопленому після спорудження греблі. На розмитій ділянці розміром 50 x 70 м були зібрані фрагменти гончарної кераміки: уламки стінок та вінчиків тонкостінних посудин червоного на жовтого кольору, на одному екземплярі нанесений стрічково-хвилястий орнамент.

Під час обстеження верхньої течії р. Вільнянки від с. Роздолля до с. Михайлівка та правобережної балки Вербової від витoku до с. Новогупалівка було виявлено 21 пункт, де зібрані матеріали часів від бронзового віку до ХІХ ст.

Правий берег р. Вільнянки.

Пункт 12. За 300 м на захід від с. Роздолля, на межі розораного поля та кладовища на ділянці 10 x 10 було зібрано 6 частково оброблених конкрецій з пісковика й вапняку та уламок кам'яного розтиральника. На розтиральнику з трьох боків відмічаються ознаки використання, також помітні залишки темно-червоної вохри (рис. 11, 5). Конкреції круглої форми, розмірами: діаметр — 5,1 — 5,4 см, товщина — 4,9 см; діаметр — 5 — 4,7 см, товщина — 4,5 см; діаметр — 6,7 — 6,3 см, товщина — 5,7 см; діаметр — 4,2 см, товщина — 4 см (рис. 11, 1 — 3). На поверхні двох з них чітко простежуються канавки, ймовірно, природного походження. Інші вироби овальні (нагадують краплю), розмірами 8 x 6,2 см, 5,3 x 4 см (рис. 11, 4, 6). На двох екземплярах відмічені залишки темно-червоної вохри.

Проведені зачистки ніяких ознак наявності культурного шару або залишків споруди не виявили, але за 15 м від місця знахідки простежується світла пляма повністю розореного кургану.

Лівий берег р. Вільнянки.

Пункт 13. Біля с. Зелене, в береговому обриві знайдена конкреція сферичної форми з ознаками обробки, що має аналогії із знахідками пункту 1. Розміри знахідки: діаметр — 3,3 см, товщина — 2,8 см (рис. 11, 7).

Обстежені пункти 14, 16 — 27 в переважній більшості дали невиразні фрагменти ліпної кераміки доби бронзи та гончарну кераміку ХVІІІ — ХІХ ст.

Пункт 15. За 1,0 км на південний захід від с. Зелене на розореному схилі зібрані фрагменти гончарної кераміки раннього залізного віку та кілька екземплярів горщиків ХVІІІ — ХІХ ст.

Пункт 28. На правому березі балки Вербової, біля с. Новогупалівка, на ділянці поруч з мостом зібрано, фрагменти ліпної кераміки доби бронзи, гончарної кераміки ХVІІІ — ХІХ ст., кремень верхнього палеоліту (визначення О.В. Тубольцева) (рис. 10, 6).

Пункт 29. На правому березі балки Вербової (на мису між невеликим байраком та руслом річки), на присадибних ділянках мешканців с. Новогупалівка зібрано кремень верхнього палеоліту (рис. 10, 4, 5), уламки ліпного посуду бронзового віку та гончарну кераміку ХVІІІ — ХІХ ст. Фрагменти ліпної кераміки належать горщикам доби пізньої бронзи, а саме сабатинівським та білозерським племенам (рис. 10, 7 — 9).

Серед знахідок цікавими є кам'яні вироби, зібрані на полі біля с. Роздолля (пункт 12) та біля с. Зелене (пункт 13). Аналогічна річ була знайдена в кургані біля с. Мала Токмачка у похованні ямної культури (№ 8). За визначенням автора дослід-

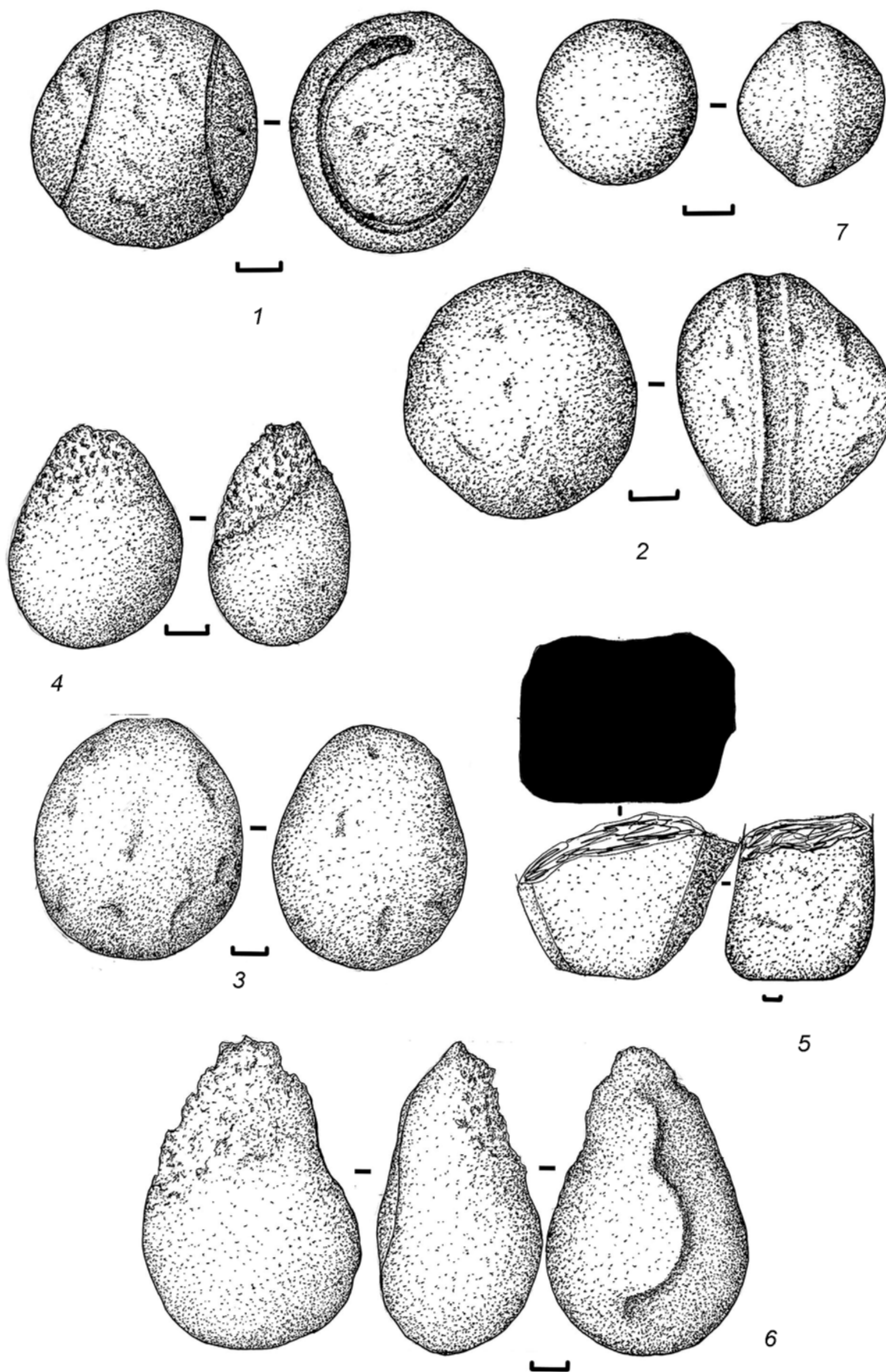

Рис. 11. Знахідки з басейну р. Вільнянки

жень, розтиральник виготовлений з дрібнозернистого пісковика, діаметром 4,5 см та висотою 3,5 см. Крім того, у похованні знаходився ще один ретельно виготовлений розтиральник з вапняку [37, с. 51 – 52]. Виходячи з цього слід припускати, що знайдені кам'яні конкреції являють собою знаряддя праці – розтиральники, а враховуючи залишки вохри, вони можуть бути віднесені до бронзового віку.

Ситуація з археологічними матеріалами Дніпровського Надпоріжжя та прилеглих територій досить складна. Результати досліджень Дніпрогесівської експедиції (1927 – 1932 рр.) частково втрачені, а те, що залишилось вимагає бути кращим. В цьому разі знахідки з археологічних розвідок та розкопок А.В. Бодяньського та його послідовників не просто доповнюють нашу уяву, а в багатьох випадках так би мовити «відкривають» недосліджені чи маловідомі ділянки унікального регіону та надають можливість відтворення найдавнішого культурного та історичного розвитку Надпоріжжя.

Література

1. Археологічна спадщина О.В. Бодяньського. – Запоріжжя, 2006. – 149 с.
2. Шарафутдінова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 157 с.
3. Рассемакин Ю.Я. Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V – конца IV тыс. до н. э. Часть II // *Archäologie in Eurasien*. – Mainz, 2004. – Band 17. – 550 с.
4. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. – К., 1992. – 184 с.
5. Тубольцев О.В. Неопубликованные материалы по раннему неолиту Надпорожья // ССПК. – Запоріжжя, 2005. – Т. XII. – С. 28 – 49.
6. Плешивенко А.Г. Амфорные клейма из коллекции А.В. Бодянского // Археологічна спадщина О.В. Бодяньського. – Запоріжжя, 2006. – С. 176 – 183.
7. Попандопуло З.Х. Верхнехортицкий могильник белозерского времени // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). – Запорожье, 1999. – С. 209 – 211.
8. Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). – Запоріжжя, 2004. – Вип. I. – 320 с.
9. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ.: Промінь, 1989. – 142 с.
10. Мышецкий С. История о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя изъ древнихъ летъ зачалися, и откуда свое происхождение имеютъ, и въ какомъ состояніи ныне находятся. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР). – М., 1847. – № 6 // Сайт Изборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретація // <http://litopys.org.ua>.
11. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, РВП Видавець, 1995. – 56 с.
12. Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. – Екатеринбург, 1905. – 176 с.
13. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – 254 с.

14. Эварницкий Д.И. Вольности Запорожских козаков. — СПб., 1898. — 405 с.
15. Эварницкий Д.И. Раскопка курганов в пределах Екатеринославской губернии // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. — М., 1907. — Т. 1. — С. 108 — 157.
16. Скриленко А. Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1905. — 25 с.
17. Добровольський А.В. Археологічна карта Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області 1946 р. // Архів ЗОКМ. — Спр. 110. — 37 с.
18. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська та Запорізька області) // Археологічна спадщина О.В. Бодянського. — Запоріжжя, 2006. — С. 110 — 142.
19. Бодянський О.В. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947 — 1948 рр. // Археологічна спадщина О.В. Бодянського. — Запоріжжя, 2006. — С. 25 — 38.
20. Бодянский А.В. Памятники палеолитического времени на Днепре в районе оз. Ленина (Исследования 1950 г.) // Археологічна спадщина О.В. Бодянського. — Запоріжжя, 2006. — С. 39 — 45.
21. Телегін Д.Я. Дніпро — донецька культура. — К.: Наукова думка, 1968. — 258 с.
22. Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977. — 128 с.
23. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Вільнянський, Михайлівський, Новомиколаївський райони). — Запоріжжя, 1999. — Вип. 2. — 136 с.
24. Тихомолова И.Р. Отчет о разведках в Васильевском и Вольнянском районах Запорожской области в 1996 — 1997 гг. // Науковий архів ІА НАНУ. Ф. 1997/5.
25. Сердюкова І.Л., Якубенко О.О. Кераміка доби середньої бронзи острова Виноградний // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 125 — 126.
26. Шапошникова О.Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 79 — 94.
27. Агульников С.М. Новые комплексы катакомбной культуры из Нижнего Поднестровья // ССПК. — Запоріжжя, 1999. — Т. VII. — С. 118 — 132.
28. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1986. — 167 с.
29. Дровосекова О.В. Археологічні пам'ятки доби бронзи з околиць с. Федорівка у Надпоріжжі (за матеріалами колекції О.В. Бодянського) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — Вип. 6. — С. 3 — 14.
30. Дровосекова О.В. Материалы эпохи энеолита и бронзового века из с. Капуловка Днепропетровской области // ССПК. — Запоріжжя, 2002. — Т. X. — С. 131 — 154.
31. Лесков А.М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 7 — 59.
32. Самар В.А. Дремайловское поселение эпохи поздней бронзы на Юге Украины // Археологические вести. — СПб., 1998. — № 5. — С. 131 — 142.
33. Кривцова-Гракова О.А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVI. — С. 76 — 85.
34. Дровосекова О.В. Нові матеріали доби пізньої бронзи з берегів Білозерського лиману // Наукові записки. Збірник молодих вчених та аспірантів. — К., 2006. — Т.13. — С. 21 — 43
35. Попандопуло З.Х. Курган эпохи ранней бронзы у с. Малая Токмачка // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — Вип. 6. — С. 45 — 53.